

**'Het was Koude Oorlog en
die wilden we winnen'**

Floribert Baudet

Mensenrechten en beleid in het Oost-Westconflict

14

Op het eerste gezicht lijkt het vraagstuk van de rechten van de mens weinig te maken te hebben met de Koude Oorlog. De Koude Oorlog was een machtspolitiek conflict tussen de NAVO en het Warschaupact, en ging over kernraketten, neutronenbommen, Spoetniks en invloedssferen. Mensenrechten hadden eerder een bijklank van idealisme en vredesdemonstraties. De Koude Oorlog was echter ook, en misschien wel vooral, een confrontatie tussen twee wereldbeschouwingen en mensbeelden. Tussen het liberaal-democratische gedachtegoed en het marxisme-leninisme, tussen politiek pluralisme en de dictatuur van het proletariaat.

Na jaren van revisionistische en postrevisionistische geschiedschrijving waarin de symmetrie van het conflict en machtspolitieke motieven de overhand hadden, zijn de aanhangers van de *New Cold War History* sinds een jaar of zes opnieuw belang gaan hechten aan de ideologische dimensie van de Koude Oorlog. Net als in de jaren vijftig wordt bijvoorbeeld ter verklaring van het ontstaan van het conflict de nadruk gelegd op de ideologische drijfveren van de communistische regimes in Oost-Europa.

Een andere interessante ontwikkeling is dat *new cold war historians* zich niet

langer blind staren op de bipolaire tegenstelling Verenigde Staten - Sovjet-Unie. Hoewel het handelen van de twee grote mogendheden uiteraard nog steeds een belangrijke plaats inneemt, groeit ook de aandacht voor de inbreng van kleinere machten, zoals Frankrijk, Groot-Brittannië en de Bondsrepubliek Duitsland.¹

Opvallend is echter dat dit vernieuwde perspectief in de geschiedschrijving zich lijkt te beperken tot de Oost-Europese staten. Het handelen van Westerse staten lijkt volgens historici veel minder ideologisch gemotiveerd te zijn geweest. Het is de vraag of deze aanname terecht is. Recente studies naar de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) die in 1973 van start ging en die in 1975 resulteerde in de ondertekening van de Slotakte van Helsinki, bevatten overtui-

gende aanwijzingen dat ook het Westerse beleid sterk ideologisch geladen was.

Moeizame toenadering

De CVSE was het resultaat van een toenadering tussen de twee machtsblokken die in de loop van de jaren zestig tot stand was gekomen. Na ouvertures uit Moskou gaf de NAVO in het Harmel-rapport uit 1967 aan dat zij bereid was politieke oplossingen te zoeken voor de conflicten met het Warschaupact. Naar het oordeel van het westers bondgenootschap werd één van de bronnen van spanning gevormd door de relatie van de kleinere Oost-Europese staten tot Moskou. De semi-koloniale status van deze staten en de onderdrukking van de bevolking door de daar gevestigde regimes werden door veel westerse politici

Dr. F.H. Baudet is historicus en promoveerde onlangs aan de UU op het proefschrift 'Het heeft onze aandacht.' Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië 1972-1989 (Amsterdam 2001).

gezien als een gevaar voor de stabiliteit in Europa.

Voor de Sovjet-Unie had het begrip 'ontspanning' een andere betekenis. In de ogen van haar leiders vormden juist het 'revanchisme' in de Bondsrepubliek Duitsland, de aanwezigheid van Amerikaanse troepen in Europa en de niet-erkenning van de DDR door het Westen bronnen van spanning. In deze optiek was een duurzame ontspanning tussen Oost en West pas mogelijk als het Westen ondubbelzinnig de deling van Europa, en de greep van Moskou op het oostelijk deel ervan, erkende.

Dit gegeven leidde in het Westen tot een debat, waarbij sommigen betoogden dat de Sovjet-Unie in Oost-Europa pas een versoepeling zou kunnen toestaan wanneer het Westen zich neerlegde bij de deling van het continent. Deze erkenning zou ook zijn vruchten afwerpen in ontwapeningsonderhandelingen, omdat tegemoet zou zijn gekomen aan een fundamenteel veiligheidsbelang van de Sovjet-Unie. Deze gedachte lag ten grondslag aan de *Neue Ostpolitik* van de Duitse bondskanselier Willy Brandt (1969-1974). Onder zijn leiding sloot de Bondsrepubliek een aantal verdragen met Oost-Europese staten waarin zij de status quo erkende. Ook het détente-beleid van de Amerikaanse president Nixon (1969-1974), waaraan in belangrijke mate richting werd gegeven door veiligheidsadviseur Henry Kissinger, stoelde op deze gedachte. Deze benadering was niet zonder succes: begin jaren zeventig resulteerde ze in het ABM-verdrag en de *Interim Agreement on Offensive Weapons*.²

Daartegenover stonden echter diegenen die vreesden dat wanneer de Sovjet-Unie eenmaal de formele erkenning van haar invloedssfeer zou hebben verkregen, er van een lotsverbetering voor de Oost-Europeanen of van toegeeflijkheid inzake ontwapening geen sprake meer zou zijn. Hoewel ook zij de stabiliteit in Europa wensten te behouden, bepleitten zij een meer integrale benadering waarbij een nauw verband werd gelegd tussen veiligheid en respect voor mensenrechten. Respect voor mensenrechten was in hun ogen niet het gevolg, maar juist een onmisbare voorwaarde voor ontspanning. Deze zienswijze droeg bij aan de spanning tussen Oost en West, omdat de Sovjet-Unie iedere Westerse bemoeienis op dit vlak beschouwde als een onge-

oorloofde inmenging, of zelfs als een doelbewust streven naar ondermijning van het communisme. De bekendste pleitbezorger van de integrale benadering was de Amerikaanse president Jimmy Carter (1977-1981), maar al eerder werd deze zienswijze uitgedragen door Nederland en Italië. De Nederlandse regering verwoordde deze opvatting het fraaist in 1988: *'Wapenbeheersing hoe belangrijk ook, kan niet alléén het ontspanningsproces dragen en blijvende vrede verzekeren. Eerbiediging van de mensenrechten, waarborging van de fundamentele vrijheden en gerechtigheid vormen de meest solide basis voor vrede'*.³ Maar al in 1972 verkondigde de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken Norbert Schmölzer (1971-1973) de opvatting dat een duurzame vrede onmogelijk was zonder respect voor de mensenrechten.⁴

Volgens de Oost-Europese staten bestond er echter een geheel ander verband tussen veiligheid en naleving van de mensenrechten. Zij betoogden dat de *echte* mensenrechten enkel in hun samenlevingen waren gerealiseerd. Fundamentele vrijheden en burger- en politieke rechten waren conditioneel: ze konden alleen door de staat worden toegekend en individuele rechten konden enkel bestaan wanneer ze niet conflicteerden met de belangen van de samenleving als geheel.⁵ Binnen de socialistische opvatting van de mensenrechten bestond geen tegenstelling tussen de belangen van

het individu en die van de staat. Mensen als Solzjenitsyn, Sacharov, Grigorienko, Jakir, Pljusjtsj en Sjtsjaranski, die opkwamen voor de naleving van burger- en politieke rechten *onafhankelijk van en ten opzichte van de staat*, werden derhalve beschouwd als agenten van het Westen, of als zieke geesten (en werden ook veelal als zodanig behandeld).⁶ Het aanklaarten door het Westen van 'zogenaamde' mensenrechtenschendingen was in de optiek van de socialistische staten een inbreuk op de volkenrechtelijke regel van niet-inmenging in interne aangelegenheden. Deze regel was bovendien in 1975 in de Slotakte van Helsinki nog eens bekrachtigd. Het aan de orde stellen van de mensenrechtensituatie in Oost-Europa kon dus niet anders worden opgevat dan als een welbewuste poging de socialistische samenlevingen te destabiliseren.

Dit gegeven raakte aan de westerse veiligheidsbelangen. Vandaar ook dat invloedrijke politici als de West-Duitse bondskanselier Helmut Schmidt (1974-1982) en de Franse president Valéry Giscard d'Estaing (1973-1981) voor terughoudendheid aan westerse zijde pleitten. Het opkomen voor mensenrechten ging in hun ogen ten koste van belangen als het behouden van het militair evenwicht, gelijkmatige ontwapening en politieke ontspanning. In de confrontatie tussen Oost en West vormden mensenrechten niettemin een niet te onderschatten wapen. Auteurs als John Mayall, Peter Baehr en Marnia

Cartoon Opland, *Vergadering van de Commissie voor de rechten van de Mens, Genève 1991* – gemaakt voor *De Volkskrant*.

Oost-Europese literatuur als bron?

Samizdat-literatuur werd vanaf eind jaren zestig naar het Westen gesmokkeld en in Nederland onder meer door Karel van het Reve gepubliceerd. Werk van Solzjenitsyn is in alle talen vertaald, terwijl ook de geschriften van Sacharov, Amalrik, Bukovski, Martsjenko, Jakir, Grigorenko, Ginzburg, Orlov, Havel, Djilas en tal van anderen in het Westen gretig aftrek vonden. Hoewel deze lectuur zeer geschikt is als bron over de gevolgen van de werkwijzen van de KGB en haar zusterorganisaties, en zelfs voor de verschillende politieke filosofieën die onder deze intellectuelen leefden (van de marxisante Medvedev tot de slavofiele, aartsconservatieve Solzjenitsyn), heeft ze betrekkelijk weinig waarde voor de studie van het Oost-Europabeleid van Westerse landen. Solzjenitsyns *Goelag Archipel* die in 1973-4 verscheen, maakte veel indruk, maar bevestigde hooguit de al bestaande opvattingen en doelstellingen. Bovendien waren veel Westerse politici in de tijd van détente helemaal niet zo happig om zich veel aan het lot van dissidenten gelegen te laten liggen. Het waren juist de haviken die het thema mensenrechten ontdekten, en verhieven tot voorwaarde voor ontspanning.

Solzjenitsyn De Goelag Archipel

de Boekerij

Lazreg hebben betoogd dat in het buitenlands beleid van landen als de Verenigde Staten, Frankrijk, Groot-Brittannië en West-Duitsland de mensenrechten mede als zodanig zijn ingezet. Het bevorderen van de mensenrechten vormde geen doelstelling op zich, maar diende andere, machts-politieke belangen.⁷

Mensenrechten als machtspolitiek

De mate waarin dit het geval was, vormt echter inzet van discussie. In de gangbare opvatting wordt de aandacht die Carter besteedde aan de mensenrechten vooral uitgelegd als uiting van humanitaire bewogenheid. Vanuit een machtsrealistisch oogpunt waren dergelijke activiteiten op zijn best futiel, en op zijn slechtst contraproductief. De Koude Oorlog was in deze lezing een betrekkelijk stabiel systeem, en de beide tegenpolen hadden er belang bij dit evenwicht te bewaren. Met andere woorden: de apocalyptische retoriek die de leiders in Moskou en Washington hanteerden was niets meer dan...retoriek.⁸

De laatste jaren lijkt in dit beeld een verandering op te treden. De Amerikaanse journalist Peter Schweizer bijvoorbeeld betoogt in *Victory. The Reagan Administration's secret strategy that hastened the collapse of the Soviet Union* dat de regering Reagan geen middel onbenut liet om de Sovjet-Unie te verzwakken.⁹ Niet alleen SDI (*star wars*), maar ook de steun aan de Poolse vakbeweging Solidariteit was bedoeld om Moskou gezeglijker te maken. Hoewel de titel aangeeft dat het 'Evil

Empire' waarschijnlijk toch wel bezwiken zou zijn aan zijn eigen tegenstrijdigheden, suggereert Schweizer dat het beleid van Reagan daaraan wel een wezenlijke bijdrage heeft geleverd.

Hoewel Schweizer's conclusies niet onomstreden zijn, maakt zijn boek deel uit van een interessante ontwikkeling. Lange tijd concentreerde de literatuur zich immers op de militaire en strategische aspecten van het conflict. Maar met het verschuiven van de aandacht naar ideologische factoren, groeide ook de aandacht voor de verschillen in maatschappij-opvatting en de plaats van de individuele mens daarin. Dit thema was tot dan toe hoofdzakelijk het terrein van juristen en bepaalde politicologen geweest, maar was zelden bestudeerd in de context van het Oost-Westconflict. De aandacht voor schrijvers als Solzjenitsyn en Havel stond merkwaardig genoeg enigszins op zichzelf. Bij Schweizer krijgt het thema echter een volwaardige plek.

Datzelfde geldt voor het werk van de vroegere Amerikaanse delegatieleider bij de SALT-I onderhandelingen, James Goodby. Hij komt in het in 1997 verschenen *Europe undivided* tot de opzienbarende conclusie, dat het *State Department* ten tijde van de voorbereidingen voor de CVSE, dus in de hoogtijdagen van Nixon en Kissinger, in de bevordering van de mensenrechten een manier zag om een doorbraak te realiseren. Hoewel Henry Kissinger niets van mensenrechten wilde weten – althans niet als buitenlandspolitiek instrument – dachten ambtenaren op het Amerikaanse ministerie van Buiten-

landse Zaken dus na over methoden waarmee zij het conflict met de Sovjet-Unie in hun voordeel konden beslechten.¹⁰ De Griekse CVSE-deskundige Aleksis Heraklides stelt zich op hetzelfde standpunt: het westerse eisenpakket dat in grote lijnen zijn vertaling vond in de Slotakte van Helsinki 'could hardly be implemented by the Eastern states without undermining their whole edifice'.¹¹ Volgens Heraklides functioneerde vooral de mensenrechtendimensie van het CVSE-proces 'as a time bomb - or as a "Trojan horse" as the Eastern states had complained - introducing into the European context, and notably in Eastern Europe, respect for human rights (...)'.¹²

Bewust of niet, het Westen had dus een tijdbom geplaatst. Deze gedachtegang was eerder al geformuleerd door Richard Vine die de stelling naar voren bracht dat het Westen humanitaire vraagstukken en politieke rechten in het CVSE-proces introduceerde vanuit het besef dat aangezien zowel een bevrijdingsoorlog als revoluties in Oost-Europa uitgesloten waren, 'lesser mechanisms' moesten worden aangevend om politieke veranderingen in die regio te bewerkstelligen.¹³ Vines opmerkingen vonden weinig weerklank, ten dele omdat ze veel weg leken te hebben van een constructie achteraf.

Een studie uit 1990 over het Nederlandse Oost-Europabeleid, het proefschrift van Bert Bomert, ontkent dat ondermijning van het communisme behoorde tot de doelen die Nederland (en in wijder verband, het Westen) zich had gesteld op de CVSE-conferentie.¹⁴

In navolging van Goodby kom ik in mijn eigen studie tot de slotsom dat de opname van de mensenrechten op de agenda van de CVSE wel degelijk voortvloeide uit een bewuste keuze aan westerse zijde. Bestudering van het Nederlandse archiefmateriaal en interviews met de meeste betrokkenen wijzen uit dat Nederland er bewust naar streefde de mogelijkheid te creëren dat er ooit een einde zou komen aan de als kunstmatig ervaren deling van Europa. Nederland diende daartoe een voorstel inzake het zelfbeschikkingsrecht in dat de Oost-Europeanen het recht zou geven hun eigen politieke bestel te kiezen.¹⁵

Dit streven was niet enkel beperkt tot Nederland. Ook aan de voorstellen die grotere NAVO-landen, zoals Italië en

Groot-Brittannië, indienden, lag deze doelstelling ten grondslag. Italië bepleitte het recht naar eigen inzicht buitenlandse politiek te bedrijven, een voorstel dat tot doel had de hegemonie van de Sovjet-Unie in het oosten van Europa te doorbreken. Daarnaast zagen de Westerse staten in het vrij verkeer van individuen, informatie en ideeën een manier om het informatie-monopolie van de communistische partijen te ondermijnen.¹⁶

Een niet onaanzienlijk deel van de voorstellen die zij tijdens de CVSE indienden, had daarop betrekking. Naast de oprechte afschuw over de methoden van de regimes in Oost-Europa lag vooral de wens deze doelstelling te realiseren ten grondslag aan de nadruk die bepaalde westerse landen legden op de naleving door het Oosten van de zogeheten Derde Mand van de Slotakte van Helsinki, waarin de afspraken over verruiming van contacten en informatiestromen waren opgenomen. Het Westerse mensenrechtenbeleid moet om die reden worden gezien als voortzetting van de Koude Oorlog met andere middelen en kan worden getypeerd als een *roll back*-strategie om het communisme terug te dringen.¹⁷ Of, zoals oud-minister Van der Stoep (1973-1977; 1981-1982) zei:

'Van een wezenlijke ontspanning was pas sprake als het communisme in elkaar stortte. De regimes in Oost-Europa waren immers ipso facto geen goede partners voor ontspanning'.

Een van zijn ambtenaren drukte het nog eenvoudiger uit:

'Het was Koude Oorlog, en die wilden we winnen'.¹⁹

Noten

- 1 Voor een bespreking van recente ontwikkelingen in de geschiedschrijving van de Koude Oorlog, J. Pekelder, 'Na het strijken van de Sovjet-vlag. Geschiedschrijving over de Koude Oorlog sinds 1989/1990', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2001/ 2.
- 2 Zie onder meer R. Crockatt, *The fifty years war. The United States and the Soviet Union in World Politics, 1941-1991* (Londen en New York 1995) 226-229.
- 3 *Het beleid ten aanzien van Oost-Europa, Joegoslavië en Albanië*, Handelingen Tweede Kamer 1987-1988, 20564, nr. 2, aldaar 6.
- 4 T. Witte, 'Bijna vijftig jaar diplomatieke betrekkingen', in E. Munter, B. Naarden en T. Witte, *Voorzichtig en met mate. De betrekkingen van Nederland met de Sovjet-Unie 1941-1991* (Amsterdam 1992) 22-51, aldaar 40.

- Vgl. Handelingen Eerste Kamer, 1971-1972, 14 april 1972.
- 5 Zie W.J.M. van Genugten, *In naam van de vrijheid*. (Dissertatie KU Nijmegen 1988.)
 - 6 In de opvatting van de communistische staten waren rechten niet aangeboren, maar werden deze toegekend. Ook konden rechten niet worden genoten ten opzichte van de staat en de gemeenschap, omdat dat een belangentegenstelling impliceerde die in het communisme heette te zijn geëlimineerd. Rechten konden dus alleen genoten worden als zij de belangen van de gemeenschap als geheel niet schaadden, waarbij de partij uiteraard bepaalde wat deze belangen waren. Zie hiervoor ondermeer: Van Genugten, *In naam van de vrijheid* en A. Bloed en F. van Hoof, 'Some aspects of the socialist view on human rights', in: A. Bloed en P. van Dijk eds., *Essays on human rights in the Helsinki process* (Dordrecht, Boston en Lancaster 1985) 29-55. In de praktijk betekende dit dat er aanzienlijke beperkingen waren opgelegd aan onder meer het recht op vreedzame vereniging en vergadering, de vrijheid van gedachte, van geweten en van godsdienst, de vrijheid van mening en meningsuiting, het recht op eigendom, en niet te vergeten aan de politieke participatierechten.
 - 7 J. Mayall, 'The United States', in: R.J. Vincent ed., *Foreign policy and human rights* (Cambridge 1986) 165-187, aldaar 180; P.R. Baehr, *Mensenrechten* (Meppel 1989) 91,127; M. Lazreg, 'Human rights, state and ideology. A historical perspective', in: A. Pollis and D. Schwab eds., *Human rights: cultural and ideological perspectives* (New York 1979) 32-33 en 37-39. Vgl.: Ch. Müller, *Die Menschenrechte als aussenpolitisches Ziel* (Baden Baden 1986) 152 en D. Hill ed., *Human rights and foreign policy* (Southampton 1989) 10.
 - 8 Voor een Nederlands voorbeeld: R. Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos 1939-1993* (Amsterdam 1993).
 - 9 P. Schweizer, *Victory. The Reagan Administration's secret strategy that hastened the collapse of the Soviet Union* (New York 1996).
 - 10 J.E. Goodby, *Europe undivided. The new logic of peace in US-Russian relations* (Washington 1998) 52-53.
 - 11 A. Heraclides, *Security and co-operation in Europe. The human dimension 1972-1992* (Londen 1993) 6, 9, 11, 40, 42 (citaat).
 - 12 Heraclides, *Human dimension*, 40.
 - 13 R.D. Vine, 'The sources of Western policies', in: R.D. Vine ed., *Soviet-East European relations as a problem for the West* (Londen, New York en Sidney 1987) 9-39, aldaar 24.
 - 14 H.W. Bomert, *Nederland en Oost-Europa: meer woorden dan daden. Het Nederlandse Oost-Europabeleid, geanalyseerd binnen het kader van het CVSE-proces (1971-1985)*.

Algemeen

J.E. Goodby, *Europe undivided. The new logic of peace in US-Russian relations* (Washington 1998).

R. Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos, 1939-1993* (Amsterdam 1993).

John Lewis Gaddis e.a. (eds.), *Cold War statesmen confront the bomb. Nuclear diplomacy since 1945* (Oxford en New York 2000).

William I. Hitchcock, *France restored: Cold War diplomacy and the quest for leadership in Europe, 1944-1954* (Chapel Hill en Londen 1998).

Sean Greenwood, *Britain and the Cold War 1945-91* (Basingstoke en Londen 2000).

Frances Stonor Saunders, *Who paid the piper? The CIA and the cultural Cold War* (New York 1999).

Walter L. Hixson, *Parting the curtain: propaganda, culture and the Cold War, 1945-1961* (New York 1997).

Wilfried Loth, *Stalins ungeliebtes Kind. Warum Moskau die DDR nicht wollte* (Berlijn 1996²).

Aspecten van de Nederlandse politiek ten tijde van de Koude Oorlog

J. Pekelder, *Nederland en de DDR* (Amsterdam 1998).

F. Baudet, 'Het heeft onze aandacht'. *Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989* (Amsterdam 2001).

P. Buwalda, *They did not dwell alone. Jewish emigration from the Soviet Union 1967-1990 during the representation of Israeli interests by the the Netherlands Embassy in Moscow* (New York 1997).

D. Hellema en T. Witte (eds.), 'Onmachtig om te helpen'. *Nederlandse reacties op de socialistische dreiging* (Amsterdam 1995).

(Dissertatie KU Nijmegen 1990) 53.

- 15 CSCE /II/A/8 van 3 oktober 1973 als opgenomen in I. Kavass, J.P. Granier en M.F. Dominick eds., *Human rights, European politics and the Helsinki accord: the documentary evolution of the Conference on Security and Co-operation in Europe 1973-1975* vol. III (Buffalo 1981) 121-122.
- 16 Zie hiervoor mijn recent verschenen proefschrift: F. Baudet, 'Het heeft onze aandacht'. *Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië* (Amsterdam 2001).
- 17 Baudet, 'Het heeft onze aandacht', 257.
- 18 Aldus Van der stoel in een interview met de auteur, 8 maart 2000.
- 19 Interview met dr N. Biegan, 21 juni 2000.